

giøse bevægelser, blandt læger osv. Disse få eksempler er forhåbentlig tilstrækkelige til at vise, at der findes betydelige saglige incitamenter til nærmere samarbejde mellem historikere og demografer.

P. C. Matthiessen

Gunhild Nissen: Bønder, skole og demokrati. En undersøgelse i fire provstier af forholdet mellem den offentlige skole og befolkningen på landet i tiden ca. 1880-1910. Institut for dansk skolehistorie 1973. Produceret af forlaget Becktegn. 367 s. Summary in English, ill., kort og tabeller. 78,50 kr.¹

Bogen er blevet til inden for rammerne af det skolehistoriske institut på Danmarks Lærerhøjskole, og er den første afhandling for Lærerhøjskolens nyindstiftede pædagogiske doktorgrad. Der er grund til at lykønske Lærerhøjskolen med at rækken af dens pædagogiske disputatser indledes af et så dygtigt arbejde. Det hævder sig smukt ved en sammenligning med universiteternes historiske doktorafhandlinger.

Undersøgelsen er klart disponeret og stramt gennemført, uden overflødig snak, sproget er levende og naturligt. Af formelle svagheder er der kun få. Tidnød på grund af storstrejken har medført nogle typografiske pudsigheder og skønhedspletter. Det er værre at registre mangler. Der er ikke engang en fortegnelse over de mange tabeller, kort og billeder.

Forf. vil først og fremmest belyse befolkningens holdning til den offentlige skole på landet. Vi har hidtil vidst meget lidt om hvordan de regler for skolens liv som blev givet ovenfra blev overholdt i landkommunerne, og i det hele om hvordan landbefolkningens adfærd over for skolen var. Det er fortjenstfuldt at forf. har påtaget sig at undersøge det, og at hun har gjort det grundigt, selv om man kunde ønske at hun havde givet os lidt mere om hvordan de højere skolemyndigheders love, cirkulærer og andre direktiver blev til. Men emnet er altså godt og nyt. Det er tillige fornuftigt afgrænset. Inden for den behandlede periode falder bl. a. provisorietiden med dens stærke politiske modsætninger og den vigtige skolelov 1899 og dens første virkninger. Det er dog årene indtil 1901 der er fyldigst behandlet. De få geografiske områder som en dyberegående undersøgelse nødvendigvis måtte indskrænkes til er forstandigt valgt: fire provstier (skoledirektionsområder henholdsvis på Sjæl-

¹ Anmeldelsen er en let tillempet gengivelse af anmelderens indlæg som første officielle opponert ved afhandlingens forsvaret 28. maj 1973. Det bemærkes, at anmelderen savner skolehistorisk indsigt og derfor ikke kan vurdere visse partier af bogen efter fortjeneste. Den anden officielle opponert, professor Roar Skovmands indlæg er trykt i *Årbog for dansk skolehistorie 1973*. En længere anmeldelse af amanuensis Claus Bjørn kommer i *Fortid og Nutid 1974*.

land (Merløse-Tuse), Fyn (Bjerger-Aasum), i Midt- og Vestjylland (Middelsom-Sønderlyng og Hind, Bølling og Nr. Horne). De rummer gode eksempler på variationer i skoleforholdene og deres baggrund. Vi får bl. a. den vestjyske vinterskoleordning og den stærke fynske friskolebevægelse med i billedet. Det sjællandske provsti er et af bondevennebevægelsens centre og viser i provisorietiden iflg. forf. usædvanlig stærk politisk aktivitet. Dette spiller en stor rolle i hendes fremstilling.

For at komme virkeligheden så nær som muligt har forf. i detaljer undersøgt sin egen fødestedskommune Sdr. Jernløse-Søstrup i Merløse-Tuse provsti. Det har givet meget, bl. a. til belysning af, hvor store forskelle der kunne være på skolerne og befolkningens forhold til skolen inden for en enkelt kommune. Her får vi også nogle levende karakteristiker af de enkelte lærere. Forf. siger med rette, at disse lærere ikke var »små grå mænd«, selv om de arbejdede under beskedne ydre forhold og med fattige pædagogiske hjælpemidler (s. 86). Denne *case study* fylder bogens første trediedel, men benyttes flittigt også i resten af afhandlingen, som mere generelt behandler skoleforholdene i de fire provstier: privatundervisningen, skolegangsordningerne, udskrivning fra skolen af 13-årige børn på et passende kundskabstrin i henhold til lov af 2. maj 1855 § 3, og især børnenes mange »lovlige« og ulovlige forsømmelser. Også i denne del af bogen er Holbækegnens forhold bedst belyst. Der er meget værdifuldt nyt i disse afsnit, gode iagttagelser og træffende bemærkninger, også flere ideer og anvisninger til yderligere forskning, bl. a. i områder med store kirkelige konflikter. Forf.s forsøg på at forstå bøndernes tankegang og handlemåde lettes åbenbart af hendes opvækst i et landbomilieu og virker på mange punkter overbevisende. Det dokumenteres, at gårdmændene som regel har den dominerende indflydelse i sogneråd og skolekommissioner, og bogen handler først og fremmest om spillet mellem bøndernes erhvervsinteresser og skolens og de overordnede myndigheders ønsker og krav; men også sociale, politiske og undertiden religiøse modsætninger (eller positive relationer) mellem parterne får deres plads i behandlingen. Det er en af bogens hovedteser, at »i mange grundlæggende forhold omkring skolens udvikling har lærerfaktoren været af helt underordnet betydning«. Iøvrigt lægger forf. naturligvis megen vægt på hvad en dygtig lærer betød for børnene (s. 343).

Af det omfattende utrykte kildegrundlag for undersøgelsen bør foruden indberetninger til kulturministeriet fremhæves skoledirektions- og kommunalarkiverne. I de sidste findes de vigtigste af de benyttede skolearkiver, hvoraf forf. navnlig har analyseret og udnyttet forsømmelseslisterne på ofte beundringsværdig måde. I det store og hele er kilderne behandlet med forstandig kritik og godt iudicium. Forf. bemærker s. 83 at »hvor befolkningens grundlæggende forhold til læreren har været

godt, gennemsyrrer det hele kildegrundlaget og har en tendens til at afspejle et til tider nærmest forklaret billede af skolelivet på stedet. Det siger et og andet om hvor betydningsfuld en person læreren var. Den menige befolkning har haft let til at overvældes af taknemlighed, hvis han har brugt sin stilling på en måde, de glædede sig over ...«. Den kildekritiske bemærkning gælder ikke mindst de erindringer om skoletiden som forf. har fra nulevende personer hun har interviewet. Det bør dog vel understreges at sådanne erindringer godt kan sige noget væsentligt om barnets generelle subjektive oplevelse af skolen. I *Dagligliv i Danmark i det nittende og tyvende århundrede* (II, 199) citerer Tage Kaarsted en vestjysk bondedreng der om sommeren kun havde en halv ugentlig skoledag, »men denne halve dag var en hel festdag for mig, og jeg vilde ikke undvære den for meget; thi der fik jeg sans for at verden var stor og at der var passeret meget«. Med en pædagogisk begavet lærer kunde skolen åbenbart for nogle elever være et befriende åndehul i en slidsom hverdag, ligesom folkehøjskolen kunne blive det for adskillige unge.

Forf. har megen sans for nuancer. Hun understreger flere steder at der kan være store afvigelser fra gennemsnittet blandt de mange enkeltfænomener som hun bygger sine generelle slutninger på. Det gælder også hendes statistikker, hvor hun bl. a. viser, at en gennemsnitsprocent af forsømte dage i en skole kan dække over enkelte elevers usædvanlig store forsømmelser (s. 306). I sine årsags- og motivforklaringer prøver hun at følge hvad Lucien Febvre et sted (i anden forbindelse) kalder den gode skik at gøre det alt for enkle mere kompliceret. Hun undersøger som regel en række fortolkningsmuligheder inden hun eventuelt vælger imellem dem. For det meste argumenterer hun godt for sine konklusioner. Hendes følelsesmæssige engagement i emnets sociale og politiske aspekter svækker e.m.m. undertiden hendes dømmekraft, men bidrager rigtignok også til at gøre fremstillingen fængslende.

De politiske modsætninger mellem Højre og Venstre indgår i adskillige af forf.s forsøg på at forklare hvad der skete i forholdet mellem befolkningen og skolen. Det gælder især men ikke alene om provisorietiden og om Merløse-Tuse provsti, hvor der fra tidligere tid var en levende politisk bevidsthed og en stærk venstrebevægelse. Af forf.s bemærkninger under forsvarshandlingen måtte man forstå at landbosamfundet i hvert fald under forfatningskampen og i politisk levende egne efter hendes opfattelse var i den grad gennemsyret af politik, at praktisk talt enhver modsætning eller uenighed mellem befolkningen og myndighederne eller deres repræsentanter havde politisk oprindelse eller farve og skærpedes deraf (jfr. s. 341, 343 og den forsigtigere formulering s. 49). Jeg gætter på at forf. er påvirket af den aktuelle tilbøjelighed til

at gøre alt muligt, også videnskab, til politik. Når denne opfattelse indgår i historiske forklaringer er den e.m.m. uden forklaringsværdi. Hvad der skal forklare alt forklarer ingenting, gør intet mere forståeligt. Det er som en kritiker har sagt om en af Toynbees forklaringer en nøgle der skal forklare alt forklarer ingenting, gør intet mere forståeligt. Det forf.s tankegang ikke så firkantet som visse af hendes samtidiges. Men flere steder presser hun kilderne for at fremhæve det politiske moment eller undlader at tage alternative forklaringsmuligheder i betragtning. Det fører undertiden til uklarhed og ikke sjældent til påstande som efter min mening er lidet plausible. Nogle eksempler skulde kunne vise det.

S. 41 ff. gennemgår forf. omhyggeligt de forskellige motiver der kan have ligget bag oprettelsen af Søstrup friskole 1884 – utilfredshed med den offentlige skoles undervisning og lærer Jørgensens person, grundtvigske ideer og specielt sympati for de grundtvigsk-koldske friskoletanker, en partipolitisk modsætning til læreren som var højremand m. m. S. 44 finder vi den formentlig som hypotese plausible formulering, at politik var »ganske vist medbestemmende, men ikke eneafgørende« for friskoledannelsen. Men s. 49, jfr. s. 140, »kunde det se ud« som om de skarpe partipolitiske modsætninger var »afgørende for at friskolen overhovedet blev dannet«. S. 56 lægges derimod megen vægt på lærer Jørgensens personlige egenskaber: »Uden tilstedeværelsen af bestemte personlige karaktertræk hos læreren var striden ikke opstået, endside fortsat så langt«. Det er forf. nødt til at skrive, dels fordi uvillien mod denne lærer varede langt på den anden side forfatningskampen, nemlig til hans afgang 1920, dels fordi der i kommunen i provisorietiden var en anden lærer, Witt i Krøjerup, som var mere demonstrativ højremand end Jørgensen, og som havde det bedste forhold til befolkningen (s. 81). Mon der ikke har været flere skoledistrikter hvor højrelam blandt lærerne og venstreløver blandt forældrene har græsset fredeligt ved siden af hinanden også i provisorietiden?

Hvis forf. overvurderer det politiske moment, undervurderer hun efter min opfattelse grundtvigianernes og grundtvigske ideers betydning for stiftelsen af og tilslutningen til friskolen i Søstrup. Det er karakteristisk at hun s. 41 mener at det vil undre nogle læsere »der nok ved hvad en grundtvigsk-koldsk friskole er«, at mejeriforpagter Burchardi og ikke en grundtvigsk præst var hovedtaler ved skolens indvielse. Hun er åbenbart ikke klar over at grundtvigianeren Burchardi var en kendt friskoletilhænger og havde skrevet om denne skoleform. Hendes undersøgelse af den stedlige foredragsforening viser »en grundtvigsk og venstrepolitisk kurs hos kommunens gårdmandsklasse«, og det var fra denne klasse friskolens elever fortrinsvis kom (s. 30, 41, 142). Men s. 40, jfr. s. 51, reduceres tallet på forældrekredeens grundtvigske medlemmer (der ikke som forf. mener alle behøver at have været sognebåndsløser)

til et minimum, og s. 49 ff. »ser det ud som om« politiske modsætninger ikke blot var afgørende for at friskolen blev dannet, men også var »bestemmende for hvordan friskolen blev«. At friskolen 1891 fik den betydelige grundtvigske præst Carl Koch (fra 1888 medhjælper for valgmenighedspræsten i Ubberup) som tilsynsførende ved religionsundervisningen var iflg. forf., der her udtaler sig særdeles kategorisk, en følge af den lokale sognepræsts negative holdning til friskolen bl. a i tilskuds-sager. Modsætningen til sognepræsten »var altså udtryk for et sammenstød mellem embedsmanden og befolkningens »bestemmer selv« og »kan sely«. Da embedsmanden var præsten, blev det for befolkningen medvirkende til at man klargjorde sig et kirkeligt tilhørsforhold for friskolen«. Ideen til den sidste forklaring har forf. nok fra visse skrifter om de første gudelige vækkelser. Hvorfor må det ikke være de grundtvigske forældre der af religiøse grunde foretrak en grundtvigsk tilsynsførende når han kunde fås? Og betød det ikke noget for forældrenes opfattelse af friskolens kirkelige præg at læreren i hvert fald til 1893 var medlem af Ubberup valgmenighed? Det der s. 46 ff. oplyses om lærerne og undervisningen i friskolen udelukker efter min opfattelse heller ikke at der blandt forældrene var mange grundtvigianere med sympati for grundtvigsk-koldske skoleideer, om end måske i moderat form, og at det var ønsket om en sådan »barnevenlig« undervisning der for flertallet af stifterne var afgørende. At friskolebørnene fik reel viden og kunde salmevers udenad (hvad der kan skyldes at de ofte sang salmer) kan ikke som forf. synes at mene bevise noget andet. Christen Kold selv havde ikke noget imod at børnene fik »virkelige kundskaber« eller at de blev overhørt i fag som regning, læsning og geografi, der ikke var »hjertesager«, og han kunde i praxis og af økonomiske hensyn strække sig langt for at imødekomme myndighedernes krav om tilsyn, kundskaber, overhøring og undervisningsplaner. At friskolens forældre kreds indbød skolekommissionens formand sognepræsten til at tale ved indvielsen og i begyndelsen havde ham som tilsynsførende ved religionsundervisningen kunde jo skyldes lignende hensyn. Forf. måler friskolen i Søstrup og forældrene med et friskoleideal og en ideel grundtvigianer.

Det er klart at der var politiske interesser med i spillet ved friskolens indvielse, som fandt sted kort før valget 1884. Men jeg ville være mere forsigtig end dr. Gunhild Nissen med at udtale mig om hvilke motiver der var *afgørende* for at Søstrup fik en friskole. At en politisk modsætning gav stødet til at forældrene blev klar over hvor friskolen kirkeligt hørte hjemme forekommer mig lidet troligt. Søstrup friskole blev ligesom tre andre friskoler i provstiet nedlagt ved kommunalt lærerskifte (s. 139), men det skete i Søstrup så sent som 1920, da mange forhold i den offentlige skole var ændret, og kan vanskeligt sige noget om motiverne bag oprettelsen.

Jeg er heller ikke overbevist om at andre friskoleoprettelser i provstiet kun kan forklares når man følger den politiske situation til den notoriske uvillie mod den lokale kommunelærer (s. 153) – iflg. forf. var han tilsyneladende kun i Søstrup højremand (s. 139). Til støtte for sin forklaring anfører forf. at statistikken for hele provstiet viser »stærkt stigende friskoleaktivitet i provisorieårene«, men det betyder altså e.m.m. ikke nødvendigvis at aktiviteten har politisk baggrund. Og den »dalende aktivitet i årene under den politiske afspænding omkring det store forlig« behøver ikke at skyldes afspændingen. Den falder i tid sammen med de hårde år for landbruget i 1890'erne, hvor der i tre af provstierne var stagnation eller fald i privatundervisningen (s. 129). Men endnu en forklaring er mulig. Forf. nævner ikke årstal for oprettelse og nedlæggelse af de omtalte andre friskoler, men af s. 276 fremgår at der omkring 1894 blev nedlagt »flere større friskoler« i provstiet. Hvis det er de tre der foruden Søstrup iflg. s. 139 blev nedlagt ved lærerskifte i den kommunale skole, er en politisk forklaring næppe nødvendig.

Når forf. i sin skildring af baggrunden for friskoledannelsen i Søstrup fremhæver det politiske moment på bekostning af grundtvigske pædagogiske og religiøse ideer, overvurderer hun formentlig til gengæld grundtvigianismens betydning, når hun om bondestanden sidst i århundredet skriver (s. 345), at bøndernes stigende selvsikkerhed »forenet med den øgede politiske bevidsthed og overbevisningen om den folkelige kulturs selvstændige og overordnede værdi gjorde dem til en fremstormende magt«. Var det ikke en særlig grundtvigsk tanke at den folkelige kultur var overordnet, og hvor udbredt var den opfattelse?

Der er andre faktorer som forf. undlader at tage i betragtning hvor hun skal forklare nogle forhold vedrørende den udskrivning fra skolen af 13-årige børn, som loven 1855 § 3 tillod under visse forudsætninger, skønt undervisningspligten normalt gjaldt til 14-årsalderen. De foreliggende tal for udskrivinger har ret store mangler, hvad hun gør udmærket rede for, men de tillader tilsyneladende disse slutninger: dels at der 1875–92 var mange gange flere udskrivinger i det sjællandske provsti end i de andre provstier – hvorved dog vel må bemærkes at i det vestjyske provsti med dets vinterskoleordning havde disse udskrivinger ikke stor praktisk betydning; dels at der 1884 var særlig mange udskrivinger i Merløse-Tuse provsti, nemlig (stadig iflg. de ikke helt pålidelige tal) 79 (fra 21 skoler, hvoraf to tegner sig for 20)² mod 43 i

² Den ene var Soderup skole med 12 udskrevne. Læreren havde tidligere været Venstrefolketingsmand, men opstillede 1884 for Højre i Lejrekredsen. Forf. skriver s. 331, at det må have bragt skolen »helt ind i centrum af dette års voldsomme politiske meningsudfoldelser« og finder åbenbart deri forklaringen på de mange udskrivinger. Da det tilsyneladende ikke kan oplyses, hvor mange af de 12 der

det foregående og 41 i det følgende år, hvad forf. tilskriver provstiets særlige politiske klima. Hun vil ikke påstå, at enhver udskrivning forudsætter en politisk konfliktsituation. »Men indtil det modsatte er bevist, må man vel tillade sig at formulere det hovedindtryk af 1884-tallene, at de var betydeligt influeret af den politiske stemning« (s. 332). Der skal tildels være tale om en politisk demonstration.

Forf. søger på grundlag af tallene at sandsynliggøre, at kommuner, hvor Venstre var stærkest, havde de fleste udskrivninger (s. 331 f). Det er en håbløs opgave, alene fordi et 0 i skolens beretning for antal udskrevne efter § 3 iflg. forf. ikke behøver at betyde andet, end at »man tog meget gelinde på udskrivninger« (s. 324). Men hvis man holder sig til tallene, og hvis den politiske spænding øvede betydelig indflydelse på dem ud over enkelte skoler, hvorfor er tallene så højere i 1884 end i provisorietiden, hvor de to år med flest udskrivninger, 1886 og 1887 (fra 19 og 17 skoler) kun har en halv snes flere udskrevne end 1871 (som har 48 fra 12 skoler), mens kun eet af de øvrige undersøgte provisorieår når så højt som 1871? Tallene for samtlige undersøgte år (1868–92) s. 326 tyder på, at der var gammel tradition i provstiet for at udnytte loven 1855. Ni af årene 1871–83 har udskrivningstal mellem 42 og 49.

Forf. ved naturligvis, at bønderne ved udskrivningen fik mere billig eller gratis arbejdskraft. Derfor havde der været grund til at drøfte, om ikke afvandringen fra landdistrikterne, som var stærk på Sjælland navnlig i 1880'erne, eller ændringer i driftens arbejdsbehov, eller landbrugskonjunkturerne, der var dårlige i den første del af provisorietiden, kan have spillet en rolle.³ Forf. nævner ikke disse muligheder i sit forsøg på at forklare udskrivningerne; først i bogens konklusion strejfer hun i forbindelse med forsømmelserne de to første (s. 338). Lige så lidt diskuterer hun den mulighed, at store udskrivningstal kan skyldes arbejder- eller husmandsbørn, der skulle ud at tjene, eller om forskellig social struktur kunne betyde noget for forskellen mellem provstierne. Hun lægger megen vægt på, at de udskrevne børn måtte betale med en afkortet skolegang. Men hendes forkærlighed for politiske forklaringer

blev udskrevet allerede ved forårsexamen (s. 322 f.), er det tvivlsomt, for hvor mange udskrivninger lærerens opstilling til valget 25. juni kan have spillet en rolle. Iøvrigt havde skolen høje udskrivningstal i tidligere år, 1871 6, 1873 8, 1877 10. Skyldtes de også politiske modsætninger? Skolen med det største samlede udskrivningstal i perioden (Gislinge) angiver 2 i 1884, men 11 eller 12 i 1871, 1873, 1875 og 1879. Tallenes upålidelighed og ringe størrelse taget i betragtning bør man nok være forsigtig med at slutte for meget af bevægelsen i de samlede årlige tal for provstiet.

³ I en opposition ex auditorio anbefalede lektor Vagn Wählin at studere en længere periode end den af forf. undersøgte for at sammenligne variationer i udskrivningstallene med ændringer i landbrugsdriften.

får hende til at begynde sin slutvurdering af udskrivningstallene således: »Her i Holbæks omegn løftede bønderne hovedet og trodsede autoriteternes moralske pres, udnyttede de rettigheder, de havde, kæmpede for deres demokratiske rettigheder og demonstrerede deres samfundsmæssige selvhævdelse« (s. 333). Dette er vist at løfte udskrivningerne op i et plan, hvor de ikke hører hjemme. Det kan ikke have krævet større »kamp« at bruge en dispensation som loven tillod eller som en af gårdmænd behersket skolekommission fik ud af loven, og at bønderne udnyttede rettigheder, der rummede så indlysende økonomiske fordele for dem, kan ikke i mine øjne kaste et skær af idealisme over dem.

Jeg tvivler også på forf.s forklaring på faldet i skoleforsømmelser i Merløse-Tuse provsti i 1901-02. Dette provsti er det eneste, hvor der er fyldige oplysninger om forsømmelserne fra disse år. Forf. nævner de bedre økonomiske forhold, den nye skolelov af 1899 og hverandendags-skolegangen, men mener, at det politiske systemskifte sommeren 1901 »har øget beboernes *villighed* til at undgå skoleforsømmelser ... måske ... mest, fordi en statsskole nu kun i udpræget grundtvigsk-koldske kredse var en fjendtlig institution. For utallige andre politisk bevidste måtte statsskolen efter systemskiftet være folkeskolen« (s. 339). Det forekommer mig at måtte have været for fjernt og abstrakt et synspunkt for de fleste forældre. Jeg tror mere på virkningen af det nære, den nye skolelov der var trådt i kraft 1901 og det tilhørende Sthyr-Sørensenske cirkulære af april 1900 om undervisningen i folkeskolen. Dem kunne forf. godt have fortalt lidt mere om.⁴

Det er lærerigt, hvad forf. oplyser om skolelovgivningen gennem det 19. århundrede, om dens hensyntagen til landbrugets tarv, og om skolegangsordningerne og deres udvikling gennem perioden i retning af mere undervisning og en mere regelmæssig skolegang – en bevægelse der undertiden foregik med tilslutning eller endog efter ønske fra befolkningen, men som oftest måtte fremskyndes af myndighederne (s. 201). Den meget arbejdskrævende undersøgelse af forsømmelserne har givet interes-

⁴ I sin opposition ex auditorio gjorde lektor Vagn Skovgaard-Petersen opmærksom på, at lærerens stilling ændredes væsentlig mere gennem perioden, end afhandlingen giver indtryk af.

⁵ S. 207 opfattes 1889-cirkulærene om skoleforsømmelser som et udslag af den »ringe tillid som provisorietiden skabte mellem regeringen og landbefolkningens store stemmeberettigede flertal«. Det er muligt, at forf. har ret, og at det er ministeren, Scavenius, der har taget initiativet. Men det er overvejelse værd, om det ikke er den nye meget dygtige departementschef i kultusministeriet Asmussen (fra marts 1888), som er ophavsmanden, fordi han vilde have en ende på den uorden og de ulovligheder, som den underordnede lokale administration flere steder havde svaret for. Det er et naturligt sagligt motiv for en dygtig administrator. Og det var ikke urimeligt, at de kommunale myndigheder derfor til en vis grad blev sat ud af spillet i »forsømmelsessager«.

sante resultater, og her har forf. opgivet at veje eventuelle økonomisk-sociale og eventuelle politiske faktorer bag forsømmelsernes omfang mod hinanden (s. 320). Hun er dog overbevist om, at for de dårligst stillede børn, tjenestedrengene, var økonomiske forhold »mest afgørende for, hvor meget de kom i skole«. For de bedrestillede, mener hun, var der større mulighed for, at »de andre faktorer« kunne få indflydelse af betydning (s. 312). Forf. bebrejder gårdmændene, at de af erhvervsinteresse ofte særlig lod deres tjenestedreng forsømme skolen. Hun understreger, at myndighedernes kamp mod forsømmelserne, der ikke mindst takket være de ministerielle cirkulærer 1889⁵ bragte gode resultater, kom de fattigste børn til gode (s. 341). Men mon ikke også gårdmandsbørnenes ulovlige forsømmelser mest skyldtes økonomiske hensyn? Jeg har svært ved at forestille mig en gårdmand, der holdt sin søn hjemme i roerne fordi kultusministeren hed Scavenius, men sendte ham i skole fordi ministeren hed Christensen. Om forsømmelserne altid var strengt nødvendige for gårdmandens økonomi er en anden sag, og forf. har antagelig ret i, at bøndernes vanetænkning her har spillet en rolle (s. 338).

Et enkelt punkt i forsømmelsesstatistikken fortjener en supplerende bemærkning. Af tabellen s. 303 over forsømmelser i Krøjerup distrikt i to femår fremgår, at tjenestebørn hos gårdmænd forsømte mere end gårdmændenes egne børn og specielt havde flere ulovlige forsømmelser (s. 306). For at vurdere tallene rigtigt måtte man nok have mere at vide, især hvor mange husbønder, drenge og piger der svarer til de enkelte forsømmelsestal. Men om eet tal, 143 ulovlige forsømmelser i femåret 1895–1900 for tjenestebørn hos gårdmænd, har forf. s. 306 den interessante oplysning, at 89 af de forsømte dage kan henføres til to af de ialt 13 husbønder. Hun fremhæver at den ene af de to gårdmænd afholdt en tjenestedreng fra henvend halvdelen af de 112 skoledage, han havde pligt til at give ham, og at han for dette højst kunne idømmes en mulkt på en snes kr. Jeg vilde tilføje, at de 11 andre gårdmænd hver i gennemsnit havde ansvaret for 5 ulovligt forsømte skoledage i løbet af 5 år, altså een dag om året. Det vidner om en meget ringe diskriminering af tjenestedrengene, hvis der overhovedet er tale om forskelsbehandling, for også gårdmændenes børn forsømte ulovligt. C. V. Bramsnæs, citeret s. 311, påstår at det, da han tjente som hyrdedreng på Holbækegnen 1889–92, ikke var almindeligt at hyrdedreng gik i skole om sommeren; gårdmændene betalte hellere »de par øre i skolemulkt« som det kostede at holde drengene hjemme til arbejdet. Påstanden er i hvert fald meget langt fra at være rigtig for Krøjerup 1895–1900.

Man vil have set, at nogle af mine indvendinger skyldes, at jeg finder visse af forf.s vurderinger og forklaringer psykologisk urimelige, og om det vil der naturligvis altid være forskellige meninger. Der er andre punkter, hvor jeg synes at dr. Gunhild Nissens metode har mangler. Men

meget af bogen har jeg glædet mig over. At den ægger til modsigelse er en fordel også for andre end en opponenter og anmelder. *Poul Bagge*

Harald Jørgensen: Genforeningens statspolitiske baggrund. Tilblivelsen af Versaillesstraktatens slesvigske bestemmelser. Skr. udg. af Samf. f. Sønderjylland bd. 39. 1970. 417 s.

Sven Tägil: Deutschland und die deutsche Minderheit in Nordschleswig. Eine Studie zur deutschen Grenzpolitik 1933-1939. Lund University Studies in International History vol. 1, Lund, Scand. University Books. 1970. 206 s.

Bjarne W. Frederiksen: Danmarks Sydslesvigpolitik efter det tyske sammenbrud i 1945. En analyse af de faktorer, der var bestemmende for dens udformning. Dansk udenrigspolitisk Instituts skr., bd. 3, Kbh., E. Munksgaard. 1971. 210 s.

Generelt for de tre værker, som her skal omtales og kommenteres, gælder det, at de hver især beskæftiger sig med væsentlige hændelsesforløb og perioder i det slesvigske spørgsmåls historie i dette århundrede. Bortset fra de tre forfatters valg af emne inden for Sønderjyllands nyeste historie, er der imidlertid ikke tale om mange fælles træk, hverken hvad angår udgangspunkt, approach eller karakter.

Nordslesvigs genforening med Danmark i 1920 er unægtelig en af de centrale begivenheder i moderne dansk historie. Det må derfor betegnes som glædeligt, at landsarkivar Harald Jørgensen har benyttet lejligheden i forbindelse med 50-året for denne begivenhed til at fremlægge nogle af sine resultater af, hvad han selv oplyser i forordet, 20 års indsamling og bearbejdning af materiale om dette emne. Afhandlingen om genforeningens statspolitiske baggrund er således kun et intermezzo i et større anlagt forskningsarbejde. HJ har valgt at koncentrere sig om et af hovedemnerne i denne forbindelse, tilblivelse af Versaillesstraktatens slesvigske bestemmelser. Dette er historisk set langt fra noget uopdyrket felt, og det er vel også begrænset med hvor meget nyt, selv HJ's 400 siders fremstilling kan bidrage. På flere punkter er det dog lykkedes, bl. a. takket være anvendelsen af forskellige privatarkiver og Auswärtiges Amts arkiv, som ikke hidtil har været udnyttet i denne forbindelse.

HJ fremlægger en velskrevet og gennemdokumenteret afhandling, som, ihvorvel der endnu er sammenhænge, der ikke er fuldt ud klarlagte, og punkter, der kan kritiseres, dog i hvert fald indtil videre må betegnes som »bogen« om dette emne. Forfatteren karakteriserer selv sin fremstilling som en redegørelse for tilblivelsen af Versaillesstraktatens bestemmelser om Sønderjylland, idet han dog opfatter sit emne forholdsvist